

Հասմիկ Ս. Հովհաննիսյան

969-1092 թթ. ԹՈՂԱՐԿՎԱԾ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԱՆՁՆՈՒՆ ՖՈԼԻՄՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՏԱՆՈՒՄ*

Բանալի բառեր – Բյուզանդիա, դրամ, պատկեր,
ֆոլիս, դրամաթողարկում, պատկերագրություն, դա-
սակարգում, շարք, դաս, դրամաշրջանառություն:

Միւտք

Բյուզանդական դրամական համակարգում առանձնանում է պղնձե դրամների՝ **Փոլիսների** բացառիկ մի շարք, որը թողարկվել է 969-1092 թթ. ընկած ժամանակահատվածում և մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի է **անանուն Փոլիսներ** անվամբ:

XI դարի պատմիչ Հովհաննես Սկիլիցեսը 972-974 թթ. տեղի ունեցած իրադարձությունները նկարագրելիս վկայում է անանուն Փոլիսների ծագման մասին: Նա նշում է, որ Հովհաննես Զմշկիլը հրաման տվեց Փրկչի պատկերը դրոշմել (պղնձե) դրամների դիմերեսին, իսկ դարձերեսին տեղադրեց «Հիսուս Քրիստոս թագավոր թագավորների» բառատող գրությունը: Այդ ավանդույթը պահպանեցին և նրան հաջորդած կայսրերը: Այս հաղորդման իսկությունը հաստատում են հենց իրենք՝ դրամները:

Եկեղեցու հայրերը բազմից քննարկել են Քրիստոսին պատկերելու խնդիրը: Դավանաբանական քննարկումներն իրենց ազդեցությունն են ունեցել պատկերագրական կանոնների ձևավորման վրա, որոնց ուսումնասիրության համար աղբյուրագիտական կարևոր արժեք են ներկայացնում դրամները: Բյուզանդական դրամաթողարկման մեջ Քրիստոսի պատկերն առաջին անգամ հայտնվել է Հուստինիանոս II-ի (685-695, 705-711) ոսկե դրամների (սոլիդների) վրա: Կարճ ժամանակ անց՝ VIII և IX դարերում, տարածվեց «պատկերամարտությունը», երբ ոչնչացվեց քրիստոնեական

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 20.05.2014:

1 Հովհաննես Սկիլիցեսի երկը մեզ է հասել Գեղրդիսոսի շնորհիվ, որն իր աշխատության 811-1057 թթ. դեպքերին վերաբերող հասվածն արտագրել է Սկիլիցեսից: Տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, Համառոտություն պատմությանց, թարգմ. և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1979, էջ 53:

պատկերների հարուստ ժառանգությունը և դադարեցվեց դրանց գետե-
ղումը նաև դրամների վրա: Այնուհետև IX դարի կեսից մինչև կայսրութ-
յան անկումը Քրիստոսի պատկերը մշտապես կենտրոնական տեղ էր
զբաղեցնում բյուզանդական դրամների պատկերագրության մեջ:

Առանց իր պատկերի և անվան հիշատակության ֆոլիսների թողարկումով Հովհաննեսը փորձում էր շահել ժողովրդի համակրանքը։ Դրամների դիմերեսին և դարձերեսին փառաբանվում էր Քրիստոսը՝ Երկնային թագավորը, որը փոխարինում էր Երկրային թագավորին՝ կայսրին։ Քրիստոսը մարմնավորում էր Եկեղեցու և պետության, Երկնայինի և Երկրայինի միասնությունը կայսրությունում։ Դրամի դարձերեսի գրությունն ամրապնդում էր այս գաղափարը՝ Հիսուս Քրիստոսին հոչակելով թագավոր թագավորների մեջ։

1. 969-1092 թթ. թողարկված բյուզանդական պղնձեան դրամների դասակարգումը

Ասանուն Փոլիստրի թողարկումը սկսել է Հռվիաննես ԶՄշկիկ (969-976) կայսրը և ավարտել է Ալեքսիոս I-ը (1081-1118) 1092 թվականի դրամական բարեփոխմամբ: Շուրջ 120 տարի թողարկված այդ շարքը բաղկացած է 13 առանձին խմբերից, որոնց դասակարգման, ժամանակագրության, նաև՝ տնտեսական կյանքում խաղացած դերի վերաբերյալ հետազոտողների մոտ մինչ օրս տարակարծություններ կան:

Ասանուն Փոխիսների տիպաբանական դասակարգումը հիմնված է դրամների պատկերագրական առանձնահատկությունների, դեկորատիվ մանրամասների, կշռային և չափային տվյալների տարրերությունների ըննության վրա: Դասերի հարաբերական ժամանակագրությունը բացահայտելու և բողարկումները կոնկրետ կայսրի վերագրելու գործում մեծ կարևորություն է ունեցել Վերահատված դրամների ուսումնասիրությունը:

Նշված ժամանակահատվածում բյուզանդական ֆոլիսների վրայից առաջին և միակ անգամ բազակայում են կայսեր պատկերը և անունը.

դրանք փոխարինվում են զուտ քրիստոնեական պատկերագրությամբ և գրություններով: Հովհաննես Զմշկիկ, Վասիլ II, Կոստանդին VIII, Ռումանոս III, Միքայել IV, Միքայել V, Զոե, Կոստանդին IX, Թեոդորա, Միքայել VI, Խաչիկ I կայսրերը և կայսրուհիները թողարկել են բացառապես անանուն ֆոլիսներ, սակայն 1059 թվականից՝ Կոստանդին X-ի կառավարման շրջանում, այդ ֆոլիսներին զուգահեռ, վերսկսվեց կայսեր անունով ֆոլիսների թողարկումը: Կոստանդին X-ին հետևեցին Ռումանոս IV-ը, Միքայել VII-ը, Նիկեփորոս III-ը և Ալեքսիոս I-ը, որոնք թողարկեցին և անունով անանուն ֆոլիսներ:

Դեռևս XIX դարում այս դրամները գրավել են բյուզանդական դրամագիտությամբ գրաղվող հետազոտողների ուշադրությունը²: **Վորվիկ Ռոթը** առաջիններից է, ով գրաղվել է անանուն ֆոլիսների դասակարգմամբ: Նա իր ուսումնասիրությունները կատարել է Բրիտանական թանգարանի հավաքածուի հիմնա վրա XX դարի սկզբին³: Վ. Ռոթը անանուն ֆոլիսների շարքում առանձնացրել է ութ դաս (I-VIII)⁴: Նրան հայտնի չեն եղել ներկայիս L, M, N դասերը, իսկ H, I, J դասերն անգիտացի դրամագետը վերագրել է խաչակիրներին: 1928 թվականին **Ա. Բելինշերն**⁵ առաջ քաշեց դասերի տարանջատման և ժամանակագրության նոր տարրերակ՝ առանձնացնելով 12 դաս (I-XIII)⁶: Նրա մոտ նույնպես M և N դասերը բացակայում են: Թե՛ Ռոթի, թե՛ Բելինշերի ներդրումն անանուն ֆոլիսների համակարգման հարցում մեծ է, սակայն ներկայումս ընդունված դասակարգման հիմքում ընկած են **Մ. Թումսոնի** հետազոտության արդյունքները⁷: Ուսումնասիրելով Աքենքի Ազորայի պեղումներից հայտնաբերված դրամները՝ Թումսոնն անանուն ֆոլիսների շարքը բաժանել է 12 դասի, այրենական հաջորդականությամբ՝ A-ից L: Ավելի ուշ **Ֆ. Գրիերսոնը** Դամբրորտոն Օքսի բյուզանդական դրամների կատալոգում ներկայացրել է անանուն ֆոլիսների համարված դասակարգումը՝ նոր ժամանակագրությամբ⁸:

Վերը նշված հեղինակները⁹, անանուն ֆոլիսների շարքում առանձնացնելով պատկերագրական խմբեր, փորձել են տալ դրանց ժամանակագրական հաջորդականությունը՝ հիմնվելով գլխավորապես վերահատված դրամների տվյալների վրա, այսինքն՝ եթե շրջանառությունից դուրս հանված դրամներն օգտագործվել են որպես հատածոյլ նոր թո-

2 Տե՛ս N. D. **Marchant**, Lettres du Baron Marchant sur la numismatique et l'histoire, 1831, Leleux, 1851, F. de **Saulcy**, Essai de classification des suites monétaires Byzantines, Metz, 1836, J. **Sabatier**, Description générale des monnaies Byzantines. vols. 1-2, Paris, 1863, G. **Schlumberger**, Numismatique de l'Orient Latin, Paris, 1878.

3 Տե՛ս W. **Wroth**, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, vol. II, London, 1908, էջ 480-483:

4 Վ. Ռոթը առանձնացրել է նաև IX և X դասեր, որոնք, սական, իրականում Կոստանդին X-ի անունով ֆոլիսներ են:

5 Տե՛ս A. R. **Bellinger**, The Anonymous Byzantine Bronze Coinage, The American numismatic society, Numismatic Notes and Monographs, N 35, 1928, էջ 1-27:

6 **Ա. Բելինշերը** պատկերագրական նույն խմբին (այժմ հայտնի որպես I դաս) տվել է IX և XII դաս անվանումը:

7 Տե՛ս M. **Thompson**, The Athenian Agora, vol. II, Coins, Princeton, 1954, էջ 73-74, էջ 109-115:

8 Տե՛ս Ph. **Grierson**, Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vol. III, part 2, Washington, 1973, էջ 634-647:

9 Անսանուն ֆոլիսների դասակարգմամբ գրաղվել են նաև այլ ուսումնասիրողներ, որոնց հետազոտություններն առանձին չեն ընարկված հոդվածում, քանի որ նրանք կրկնում կամ պաշտպանում են Վ. Ռոթի, Ա. Բելինշերի, Մ. Թումսոնի և Ֆ. Գրիերսոնի կարծիքները:

դարկման համար: Այդուհանդերձ, վերոհիշյալ հեղինակների մոտ դասեթի հարաբերական և բացարձակ ժամանակագրության հարցում մեծ տարակարծություններ կան (տե՛ս աղյուսակը):

ՌԱԹ 1908	ԲԵԼԻՆՁԵՐ 1928	ԹԱՄՍՈՆ 1954	ԳՐԻԵՐՍՈՆ 1973
I Հովհաննես I – Ռոմանոս III	I (փոքր) Հովհաննես I	A1 Հովհաննես I	A1 970 – 976?
	I (մեծ) Վասիլ II – Ռոմանոս III	A2 Վասիլ II – Կոստանդին VIII	A2 976? – c.1030/35
II Միքայել IV	II Միքայել IV	B Ռոմանոս III	B c.1030/35 – 1042?
III Թեոդորա	III Կոստանդին IX	C Միքայել IV	C 1042? – c.1050
V Կոստանդին X	VI Իսահակ I	D Կոստանդին IX	D c.1050 – c.1060
VI Իսահակ I	IV Թեոդորա	E Իսահակ I	E c.1060
IV Միքայել VI	V Միքայել VI	F Կոստանդին X	F c.1060 – c.1065
VII Կոստանդին IX	VII Միքայել VII	G Ռոմանոս IV	G c.1065 – c.1070
Խաչակիրներ	VIII Ալեքսին I	H Միքայել VII	H c.1070 – c.1075
	IX, XII Ալեքսին I	I Նիկոլափորոս III	I c.1075 – c.1080
	X Ալեքսին I	J Ալեքսին I	J c.1080 – c.1085
VIII Կոստանդին IX	XI Ալեքսին I	K Ալեքսին I	K c.1085 – c.1092
–	XIII Ալեքսին I	L Ալեքսին I	L c.1080?
–	–	–	M c.1080?
–	–	–	N c.1075?

2. Անանուն Փոլիսների դասերը և դրանց ժամանակագրությունը

Անանուն Փոլիսների պատկերագրության ընդհանուր հորինվածքը կրկնվող է. դիմերեսին Հիսուս Քրիստոսի պատկերն է, դարձերեսին՝ գրություն (եռատող կամ քառատող), Աստվածածինը կամ խաչերի տարրեր տիպեր, որոնք հանդես են գալիս զանազան տարբերակներով: Քրիստոսը պատկերվել է մինչև կործը, մինչև ծնկները կամ գահին բազմած՝ դարաշրջանի պատկերագրական կանոններին համապատասխան:

A1 դաս (969–976)

Անանուն Փոլիսների թողարկման մեկնարկը տվել է Հովհաննես Զմշկիկը, որի կառավարման շրջանում հատվել են առաջին՝ A1, դասի անանունները: Սրանց դիմերեսին պատկերված է Ամենակալ (Պանտոկրատոր) Հիսուս Քրիստոսի դիմահայաց կիսանդրին՝ լուսապսակով, հագին՝ ყունիկա և հիմարին, աջ ձեռքով օրհնում է, ձախում՝ Ավետարանը, դրամի շրջագծով՝ +ΕΜΜΑ ΝΟΒΗΛ գրություն է, կիսանդրուց աջ և ձախ՝ IC XC: Դարձերեսին հունարեն լեզվով քառատող գրություն է՝ +IηΣԿΣ/ XRΙSTΥΣ/ bASΙLΕΨ/ bASΙLΕ (Իησոն Քրիստոս Բασιλεύς Բασιλέων, Հիսուս Քրիստոս թագավոր թագավորների):

A1 դասը բոլոր հետազոտողները թվագրում են Հովհաննես I Զմշկիկի կառավարման շրջանով՝ 969–976 թթ.: Այս խումբն ունի մի քանի ակնհայտ առանձնահատկություններ. դրամները հաճախ վերահատված են Հովհաննես I-ին նախորդած Կոստանդին VII, Ռոմանոս I և Նիկեփորոս II կայսրերի Փոլիսների վրա: A1 դասի դրամների վրա Քրիստոսի պատկերի գեղարվերատական մեկնաբանությունը, գրության ոճը և կշռային ստանդարտը համընկնում են Վերջիններիս թողարկումների հետ:

Այս նոր դրամների բացառիկությունը կայանում էր ոչ միայն նրանց վրա կայսեր պատկերի բացակայության մեջ, այլև նրանում, որ նախկինում միայն ոսկե դրամների վրա պատկերվող Քրիստոսն այժմ հայտնվել էր նաև պղնձե դրամների վրա:

A2 դաս (976–1028)

A2 դասը, ընդհանուր հորինվածով, ունի նույն պատկերագրական տիպը, ինչ A1-ը: Այն անանուն Փոլիսների սերիայում ամենաերկար թողարկվածն է Վասիլ II կայսրի (976–1025) և նրա եղբայր Կոստանդին VIII-ի (1025–1028) զահակալութան ընթացքում:

Այդ շրջանում, **արծաթի աղության** պայմաններում, որոշակի փոփոխություններ էին տեղի ունեցել ոսկե և պղնձե դրամների հարաբերակցության մեջ. ոչ թանկարժեք մետաղից հատված անանուն Փոլիսները, որոնց անվանական արժեքն ավելի բարձր էր իրական արժեքից, ձեռք էին բերել, այսպես կոչված, վարկային նշանա-

Կուրյան: Այդ պատճառով, ի տարբերություն A1-ի, որը թողարկվել էր Հովհաննես Զմշկիկին նախորդած կայսրերի ֆոլիսների կշռային ստանդարտով, A2 դասի ֆոլիսները սկսեցին թողարկել ավելի մեծ և ծանր հատաձոյլերի վրա: Առանց կայսեր պատկերի և անվան հիշատակության այս դրամները Վասիլ II-ը կարողացավ օգտագործել կայսրության քաղաքական և տնտեսական ազդեցությունն ընդարձակելու և ամրապնդելու նպատակով:

Ասանուն ֆոլիսների և հատկապես Ա դասի վերաբերյալ հրատարակվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, այնուամենայնիվ մինչ օրս նրանում կան մի շարք չպարզաբանված խնդիրներ: Երկարատև թողարկման ընթացքում դրամի տիպը, չնայած հորինվածքի կայուն կառուցվածքին, կրել է ոճական, պատկերագրական, չափագրական բազմաթիվ փոփոխություններ: Դրանք դրսնորվում են Քրիստոսի լուսապսակի, Ավետարանի և դարձերեսի գրությունից վեր և վար հատվածներում: Այդ փոփոխությունները հանդես են զալիս միմյանց նկատմամբ տարբեր համադրություններով, որոնց շնորհիվ հետազոտողները կազմել են A2 դասի տարրերակների աղյուսակ: Ա. Բելինջերն առաջինն էր, որ առանձնացրեց Ա դասի 51 տարրերակ¹⁰, ինչը թույլ տվեց միմյանցից տարանջատել թողարկումները: Տարրերակների հերթականությունը, սակայն, չի արտացոլում թողարկումների ժամանակագրական հաջորդականությունը: Ա. Բելինջերի համարակալումն, այդուհանդերձ, ամրագրվեց հետագա ուսումնասիրողների կողմից, և Դ. Մեթրալֆի, Ֆ. Գրիերսոնի, Վ. Իվանիշևիչի կատարած լրացումների ու ծզգրտումների շնորհիվ տարրերակների քանակը հասավ 83-ի: Դ. Մեթրալֆը և Վ. Իվանիշևիչը, իմանավոր գրադպելով Ա դասի տարրերակների քննությամբ, վերլուծելով ոճական և չափագրական տվյալները, խմբավորել են դրանք և կատարել փուլային բաժանումներ: Դ. Մեթրալֆը կարծում է, որ Ա դասի բազմաքանակ տարրերակների գոյությունը պետք է բացատրել դրանք տարրեր վայրերում (դրամահատարաններում) թողարկված լինելու հանգամանքով և առանձնացնում է կենտրոնական Հունաստանի, մայրաքաղաքային և պրովինցիալ թողարկումներ¹¹: Սակայն մինչև օրս անանուն ֆոլիսների թողարկումը տարրեր դրամահատարաններին վերագրելու խնդրի լուծումը դեռևս բավարար չափով ապահոված չէ փաստացի նյութերով: Վ. Իվանիշևիչը լրացրել և ամրողացրել է թեխնջերյան աղյուսակի տարրերակները և խմբավորել է դրանք չորս հաջորդական թողարկումների մեջ, որոնցից առաջին երեքը համապատասխանում են Վասիլ II-ի կառավարման տարիներին, իսկ չորրորդը սկսելով Վասիլ II-ի կայսրության վերջին տարիներից, ընդգրկում է Կոստանդին VIII-ի հշանական շրջանը¹²:

Ա2 դասի ժամանակագրությանը վերաբերող խնդիրն ամենաշատն է գիտական տարակարծությունների առարկա դարձել: Այսպես, դեռևս դարասկզբին Վ. Ռոդրիգ, ուսումնասիրելով պատկերագրական այս խմբի ֆո-

10 Stéu **Bellinger**, 'u2ψ. w2ψu., £g 11-13:

¹¹ Stu D. Metcalf, Interpretation of the Byzantine "Rex Regnantium" folles of class A, c. 970–1030, Numismatic Chronicle, vol. 10, 1970, pp. 199–219.

12 Stiu V. Ivanišević, Interpretation and dating of the folles of Basil II and Constantine VIII, The Class A2, Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta 27-28, 1989, č. 19-41:

լիսները, դրանք անվանել է I դաս՝ չառանձնացնելով Հովհաննես Զմշկիկի օրոք թողարկված A1 դասի թողարկումներից¹³: Ա. Բելինչերը տարբերակում է մտցրել՝ Հովհաննես I-ի օրոք թողարկվածներին տալով «I դասի փոքր», իսկ Վասիլ II-ի, Կոստանդին VIII-ի և Ռոմանոս III-ի ժամանակ թողարկվածներին՝ «I դասի մեծ» անվանումները¹⁴: Մ. Թոմսոնից սկսած, այդ դասերը կոչվել են A1 (Հովհաննես Զմշկիկ) և A2 (Վասիլ II և Կոստանդին VIII)¹⁵: Ֆ. Գրիերսոնը նույնպես A1 դասի թողարկումը վերագրում է Հովհաննես I-ին, իսկ A2-ը՝ Վասիլ II-ից մինչև Միքայել IV-ի կառավարման առաջին տարին ընկած ընդգրկուն ժամանակահատվածին¹⁶: Այս շարքում տարբերվում է Դ. Մեթրալֆի մոտեցումը: Նա A1 դասը, ինչպես բոլորը, վերագրում է Հովհաննես Զմշկիկին, A2-ը՝ Վասիլ II-ին, և ավելացնում է A3 դասը, որի թողարկումը, ըստ նրա, սկսվում է 1020-ական թվականներից և ներառում Կոստանդին VIII-ի կառավարման տարիները¹⁷: Դ. Մեթրալֆը A3 դասի մեջ է ընդգրկում այն դրամները, որոնք դրոշմված են համեմատաբար ավելի փոքր՝ մոտավորապես 9–10 գրամ կշիռ ունեցող հատաձույլերի վրա:

Բացի պատկերագրական մանրամասների զանազանությունից, A1 և A2 դասերի միջև ակնհայտ է չափագրական ստանդարտների տարբերությունը: Վ. Իվանիչևիչը հավանական է համարում, որ A դասի մեջ տեղի ունեցած բեկումը սկսվել է դեռ Հովհաննես Զմշկիկի օրոք¹⁸: Ա. Բելինչերը, ապա՝ նրան հետևելով, Մ. Թոմսոնը, կարծում են, որ A2 դասի թողարկումը սկսել է Վասիլ II-ը, ոչ թե իր զահակալման առաջին տարուց, այլ Վարդաս Փոկասի ապստամբությունը ձնշելուց հետո՝ 989 թ.:

Հիմնավոր է նաև այն տեսակետոր, որ A դասի թողարկման ավարտը համընկնում է Կոստանդին VIII-ի կառավարման վերջին: Նրան հաջորդած Ռոմանոս III կայսրը պատկերագրական փոփոխություններ կատարեց ուկե և արծաթե դրամների տիպերում: Կարելի է ենթադրել, որ նրա օրոք փոխվել է նաև պղճե դրամների պատկերագրությունը: Ռոմանոս կայսրը, որը միայն կնոց միջոցով էր կապվում Մակեդոնյան հարստության հետ, կարող էր նոր՝ B դասի թողարկման մեկնարկող լինել, ինչը բացառվում է Կոստանդին VIII-ի դեպքում: Վերջինս, իր Եղբայր Վասիլ II-ի հետ միասին, իշխեց 49 տարի, իսկ միայնակ՝ ընդամենը 3 տարի: Եղբայր կենդանության ժամանակ Կոստանդին VIII-ը չէր մասնակցում երկրի կառավարման գործերին: Ամենայն հավանականությամբ, Կոստանդին կայսեր օրոք A դասի անանուն ֆոլիսների թողարկումը շարունակվել է նոյնությամբ՝ պահպանելով դրամների դիմերեսի և դարձերեսի հորինվածքը. դրանք ոճապատկերագրական կապեր ունեն նրա ուկե դրամների հետ, իսկ չափագիտական տվյալներով համապատասխանում են անանուն ֆոլիսների հաջորդ՝ B դասին:

13 Տե՛ս Wroth, նշվ. աշխ., էջ 480–482:

14 Տե՛ս Bellinger, նշվ. աշխ., էջ 16:

15 Տե՛ս Thompson, նշվ. աշխ., էջ 119:

16 Տե՛ս Grierson, նշվ. աշխ., էջ 648–675:

17 Տե՛ս Metcalf, նշվ. աշխ., էջ 218:

18 Տե՛ս Ivanišević, նշվ. աշխ., էջ 37:

Յ դաս (1028-1034)

Յ դասի դիմերեսը կրկնում է Ա դասի պատկերագրական տիպը՝ Ամենակալ Քրիստոսի դիմահայաց կիսանդրին: Դարձերեսն այլ է. Հիսուս Քրիստոս թագավոր թագավորների եռատող գրությունը տեղադրված է եռաստիճան պատվանդանին կանգնեցված խաչի անկյուններում,

որտեղ Քրիստոսի անունը ներկայացված է կրծքատված տարբերակով՝ IS XS:

Ա2 դասը մյուսներից տարբերվում է նաև նրանով, որ երբեք չի հատվել ավելի վաղ դրամների վրա, իսկ Յ դասը և նրան հաջորդող մյուս դասերը հաճախ խփելու են միմյանց վրա: Յ դասն, օրինակ, ոչ հազվադեպ հանդիպում է Ա-ի վրա դրոշմված, այդ պատճառով բոլոր հետազոտողներն այս պատկերագրական տիպը կրող խումբը համարում են երկրորդը: Սակայն նրանք համակարծիք չեն թվագրության հարցում. Վ. Ռոբը և Ա. Բելինչերը Յ դասը վերագրում են Միքայել IV-ին, Մ. Թոմանը՝ Խոմանու III-ին, իսկ Ֆ. Գրիերսոնը՝ Միքայել IV-ից Կոստանդին IX-ը ընկած ժամանակահատվածին: Ա2 դասը քննարկելիս արդեն խոսվեց, թե ինչու Յ դասը հավանական է վերագրել Խոմանու III-ին:

Հ դաս (1034-1042)

Հ դասի դիմերեսին Քրիստոսը պատկերված է մինչև ծնկները, դիմահայաց, գլխին՝ լուսապսակ, հագին՝ գունիկա և հիմապիշն, աջ ձեռքով օրինում է, ձախում Ավետարանն է, դրամի շրջագծով՝ +ΕΜΜΑ ΝΟΥΗΛ գրությունը, Քրիստոսից աջև ձախ՝ IC XC գրությունը: Դարձերեսին, դրամի ամբողջ դաշտով, պատկերված է

զարդարուն հավասարաթև խաչ, որի չորս անկյուններում՝ IC XC / NI KA (Հիսուս Քրիստոս Հաղթող) գրությունը:

Վ. Ռոբն այս դասի թողարկումը վերագրում է կայսրուհի Թեոդորային (1055-56), Ա. Բելինչերը՝ Կոստանդին IX-ին (1042-55), Մ. Թոմանը՝ Միքայել IV-ին (1034-41), իսկ Ֆ. Գրիերսոնը՝ ներկայացնում է ընդլայնված ժամանակահատված՝ 1042 (՝) - շուրջ 1050 թթ.:

Մեր կարծիքով, դասի թվագրությունը պետք է սահմանափակել Միքայել IV-ի կառավարման շրջանով՝ ներառելով հաջորդ մեկ տարին: Ամենայն հավանականությամբ, Միքայել IV-ից հետո՝ 1041-1042 թթ., երբ կարձատն իշխում էին կայսրուհի Զոեն և Միքայել V-ը, ապա Զոեն և Թեոդորան, դրամական տիպի փոփոխություն տեղի չի ունեցել: Հարկ է նշել, որ Հ դասի դիմերեսի պատկերագրությունը կրկնվում է Զոեի կարձատն կառավարման շրջանում (1041 թ.) թողարկված հիստամենոն նոմիսմայի վրա, որտեղ պատկերված է Քրիստոս Աստիֆոննետեսը (Քրիստոս Երաշխավոր)՝ դիմահայաց, մինչև ծնկները, շուրջը անտառողյակ գրությամբ:

D դաս (1042–1055)

Ծ դասի դիմերեսին Քրիստոսը պատկերված է թիկնակով զահին բազմած: Նա լուսապակով է, հազին՝ գունդիկա և հիմարին, աջ ձեռքով օրինում է, ձախում բռնել է ծնկին դրած Ավետարանը, Քրիստոսից աջ և ձախ՝ IC XC գրությունը: Դարձերեսին Ա դասի գրություն է, սակայն եռատող լուծմամբ, որտեղ Հիսուս Քրիստոսի անունը գրված է կրծատված տարբերակով IS XS: Գրությունից վերև՝ խաչ, ներևում՝ մահիկ, երկուսն էլ գծիկների միջև առնված: Ծ դասի թվագրության հարցում կրկին անհամապատասխանություն կա հետազոտողների եզրակացություններում: Այսպես, Վ. Ռոբն այն վերագրում է Կոստանդին X-ին, Ա. Բելինչերը՝ Խահակ I-ին, Մ. Թոմսոնը՝ Կոստանդին IX-ին, Ֆ. Գրիերսոնը թվագրում է շուրջ 1050 – 1060 թվականներով: Կասկած չկա, որ Ծ դասը հաջորդում է A, B, C դասերին. դրա մասին են վկայում վերահատված դրամները: Այդ իսկ պատճառով այն պետք է վերագրել հաջորդ կայսրին, այն է՝ Կոստանդին IX-ին, որը կառավարել է տասներեք տարի:

E դաս (1059–1067)

Ծ դասի դիմերեսը կրկնում է A-ի պատկերագրական տիպը՝ Քրիստոսի դիմահայց կիսանդրին, առանց +ΕΜΜΑ ΝΟΒΗΛ գրության, իսկ դարձերեսը նույնն է, ինչ Ծ դասինը:

Ծ դասը Վ. Ռոբնը և Մ. Թոմսոնը վերագրում են Խահակ I-ին (1057–59), Ա. Բելինչերը՝ Թեոդորային (1055–56), Ֆ. Գրիերսոնը թվագրում է շուրջ 1060 թ., այսինքն՝ վերագրում է Կոստանդին X-ին:

Խնդիրն այն է, որ Կոստանդին IX-ին հաջորդած Թեոդորան և Միքայել VI-ը իշխել են մեկական տարի, իսկ Խահակ I-ը՝ երկու: Արդյո՞ք այս կարծամանակահատվածում նրանք նոր պատկերագրությամբ դրամ կթողարկեին: Դիտարկելով Թեոդորայի և նրա որդու՝ Միքայել VI-ի դրամները, նկատում ենք, որ դրանք ունեն բավականին ըսդհանրություններ: Պատկերագրական որոշակի խզում նկատում ենք Կոմնենոսների հարստության առաջին ներկայացուցիչ Խահակ I-ի դրամներում, և, թվում է, ձիշտ կլինի Ե դասը վերագրել ենց նրան, ինչպես արել են Վ. Ռոբնը և Մ. Թոմսոնը, սակայն Ա. Զոնսոնը հերքում է այս կարծիքը՝ պատճառաբանելով, որ իր ուսումնասիրության արդյունքում նա բացահայտել է Ե դասի անանուն ֆոլիս, որը հատվել է Խահակ I-ին հաջորդած Կոստանդին X-ի անունով ֆոլիսի վրա¹⁹:

19 Տես A. F. Johnson, A new anonymous bronze of Constantine X, American Numismatic Society Museum Notes 15, 1969, էջ 97–99:

F դաս (1059-1067)

F դասի դիմերեսին Քրիստոսը պատկերված է առանց թիկնակի զահին բազմած: Նրա աջ ձեռքը օրինության ժեստով կողք է պարզած, իսկ ձախում բռնել է ծնկին դրած Ավետարանը, Քրիստոսից աջև և ձախ ԽԾ գրությունն է: Դարձերեսը

կրկնում է D դասին:

Այս դրամները հաճախ հանդիպում են վերահատված՝ հատկապես E-ի վրա: Եվ ինչպես վերջինս, այն նույնպես վերագրվում է Կոստանդին X-ին: Հենց նրա օրոք է վերականգնվում կայսեր անունը կրող Փոլիսների թողարկումը: Կոստանդին X-ը իր անունով երկու տիպի դրամներ է թողարկել. առաջինում նա պատկերված է կնոջ՝ Եվդոկիայի հետ, իսկ երկրորդում՝ միայնակ: Կայսեր անունով Փոլիսների և նրանց վրա կատարված վերահատումների ուսումնասիրությունն ավելի որոշակիություն մտցրեց անանուն Փոլիսների հաջորդականության խնդրում:

G դաս (1068-1071)

G դասի դիմերեսին պատկերված է Քրիստոսի դիմահայաց կիսանդրին: Նա աջ ձեռքով օրինում է, ձախում զալարափառեթ: Քրիստոսից աջ և ձախ ԽԾ գրությունն է: Պատկերը եզրագծված է կետավոր շրջանակով: Դարձերեսին պատկերված է Աղոթող (օրանոտ) Աստվածածնի դիմահայաց կիսանդրին,

լուսապատճեն, հագին՝ գրունիկա և մաժորին, պատկերից աջ և ձախ՝ MP ԹՎ գրությունը: Պատկերը երիզված է կետավոր շրջանագծով: Բյուզանդական դրամաթողարկման մեջ, պղնձե դրամների վրա, Աստվածածնի պատկերն առաջին անգամ ներկայացվում է անանուն Փոլիսների այս դասում:

G դասը հաճախ վերահատվել է Կոստանդին X-ի անունով Փոլիսների վրա, այդ իսկ պատճառով ձիշտ չէ դրանք Կոստանդին IX-ին վերագրելը, ինչպես Վ. Ռոբը է առաջարկել: Թվագրության հարցում հավանական տեսակետներից է Ա. Բելինցերինը, ըստ որի՝ այս դրամները կարող են թողարկված լինել Միքայել VII-ի օրոք: Այս տեսակետը հավանական է, քանի որ G դասի դիմերեսին պատկերված Քրիստոսի պատկերագրությունը բավականին մոտ է Միքայել VII-ի արձաթե միլիարեսինքի վրայի պատկերին (ի միջի այլոց, սա առաջին անգամն է, որ Քրիստոսը պատկերվում է արձաթե դրամների վրա):

G դասը մեծաքանակ խմբերից է. այս փաստն ավելի է ամրապնդում հավանականությունը, որ դրամները կարող էին թողարկված լինել Միքայել VII-ի կառավարման յոթ, քան Ռոմանոս IV-ի երեք տարիների ընթացքում: Այս տեսակետի օգտին ևս մի փաստարկ է այն, որ G դասը հանդիպում է Ռոմանոս IV-ի անունով Փոլիսների վրա հատված: Այս ամենով հանդերձ, ստիպված ենք հետևել Մ. Թոմսոնի դասակարգմանը, որը G դասի

Զ (Ժ) գրի, թիվ 2 (46) ապրիլ-հունիս, 2014

Խամսական հանդիպում

թողարկումը վերագրում է Ռոմանոս IV-ին, քանի որ Աքենքի Ազորայում հայտնաբերված դրամների մեջ կա մեկ օրինակ, որտեղ անանուն ֆոլիս-ների հաջորդ Հ դասը խփած է Միքայել VII-ի անունով ֆոլիսի վրա²⁰:

Հ դաս (1071-1078)

Հ դասի դիմերեսը նման է G-ին, սակայն Քրիստոսի ձախ ձեռքում գալարափառեթի փոխարեն կրկին Ավետարանն է: Դարձերեսին պատկերված է հայրապետական խաչը՝ թևերի ծայրերին կետեր: Խաչի հիմքը զարդարված է բուսական զարդանախշով:

Հ, նաև I և J դասերի պատկերագրությունը պատճառ է հանդիսացել Վ. Ռոդի համար, որպեսզի դրանք վերագրի խաչակիրներին: Ա. Բելինչերը սա և հաջորդ բոլորը դասերը վերագրում է Ալեքսիոս I-ին: Մ. Թոմանովը և Ֆ. Գրիերսոնը Հ դասը վերագրում են Միքայել VII-ին: Հ դասը հանդիպում է D, E, F անանուն և Կոստանդին X-ի անունով ֆոլիսների վրա վերահատված: Դասի թվագրության հարցում չնայած որոշ կասկածներ ունենք, որոնք նշվեցին G դասի նկարագրության մեջ, այնուամենայնիվ, հետևում ենք Մ. Թոմանովի սահմանած ժամանակագրությանը՝ վերագրելով այն Միքայել VII-ին:

I դաս (1078-1081)

Ի դասի դիմերեսը ընդհանուր հորինվածքով նման է E և H դասերին, իսկ դարձերեսին պատկերված է լատինական խաչ՝ հիմքում բուսական զարդանախշ, կենտրոնում՝ փոքր, թեք խաչ: Խաչի չորս թևերի ծայրերը զարդարված են մեկ մեծ և երկու փոքր կետերով, դրամի վերին աջ և ձախ դաշտերում կան մահիկներ:

Ինչպես վերը նշվեց, Վ. Ռոդի կարծիքով այս դրամները թողարկել են խաչակիրները, իսկ Ռ. Ռատոն, ավելի առաջ գնալով, դրանք վերագրում է Եղեսչայի կոմսության խաչակիրներին դարձերեսի լատինական խաչի պատճառով²¹: Այս դասի վերահատումների ուսումնասիրությունը, սակայն, պարզել է, որ դրամները դրոշմվել են G, H անանուն և Կոստանդին X-ի, Միքայել VII-ի անունով ֆոլիսների վրա, ուստի ձիշտ է դրանք վերագրել Միքայել VII-ին հաջորդած Նիկեփորոս III կայսրին:

20 Տես Thompson, նշվ. աշխ., էջ 114:

21 Տես R. Ratto, Monnaies Byzantines et d'autre pays contemporaines à l'époque byzantine, Lugano, 1930, էջ 137:

Ի դաս (1081-1092)

Երկու փոքր կետերով, իսկ թևերի միջև պատկերված են մանր կետերով շրջապատված չորս խոշոր կետեր (վարոյակներ):

Վերահատված դրամների մեջ կան նմուշներ, որոնք խփվել են Նիկեփորոս III-ի անունով ֆոլիսների վրա, հետևաբար դասի ժամանակագրությունը որոշակի է. այս թողարկվել է Ալեքսիոս I-ի կառավարման շրջանում՝ մինչև 1092 թվականի դրամական բարեփոխումը:

Կ դաս (1081-1092)

Ն ձախ՝ MP - ΘV գրությունը, եզրագիծ՝ խոշոր կետերով:

Այս դրամները հաճախ վերահատված են Ի դասի վրա և վերագրվում են Ալեքսիոս I-ին:

Լ դաս (1081-1092)

Լ դասի դիմերեսը նման է Կ-ին, միայն ավելի սխեմատիկ լուծումներով և առանց կետավոր շրջագծի: Դարձերեսին պատկերված է լայնացող ծայրերով հավասարաթև խաչ, որից վերև՝ IC, ներքև՝ XC, ձախ՝ NI, աջ՝ KA գրությունը:

Լ դասը վերջինն է Ա. Բելինցերի և Մ. Թոմսոնի աղյուսակներում. Երկուսն էլ այս վերագրում են Ալեքսիոս I-ին: Ֆ. Գրիերսոնը, առանց հիմնավորման, կարծիք է հայտնում, որ այս դասը թողարկվել է նույն ժամանակ, ինչ Հ-ը՝ Կ-ից և Ի-ից առաջ, և թվագրում է շուրջ 1080 թվականով²²: Այս դրամները հազարայիտ են, և սրանցում հայտնի չէ որևէ վերահատված օրինակ:

²²Տե՛ս Grierson, նշվ. աշխ., էջ 704:

Մ դաս (1081-1092`)

Դիմերեսին թիկնակով գահին բազմած Քրիստոսի սխեմատիկ պատկերն է, դարձերեսին՝ մահիկով հիմքի վրա կանգնեցված հավասարաթև, զարդարուն խաչ:

Այս դրամները հազվագյուտ են և որևէ վերահատված օրինակ հայտնի չեն:

Մ դասը տեղ է գտել միայն ֆ. Գրիերսոնի դասակարգման մեջ: Նա նմանություն է նկատում Ծ դասի դիմերեսի և յ-ի դարձերեսի հետ, բայց նկատի ունենալով կատարման կոպտությունը՝ կարծում է, որ Մ դասը նրանց ժամանակակիցը չէ: ֆ. Գրիերսոնը նշում է, որ իրեն հայտնի Մ դասի երեք դրամներից մեկը վաճառքի է հանվել լ-ի հետ միասին: Այս փաստը նրան թույլ է տալիս ենթադրելու, որ դրամները հայտնաբերվել են միասին, ուստի համաժամանակյա են²³:

Ն դաս

Դիմերեսին Քրիստոսի դիմահայաց կիսանդրին է, որից աջ և ձախ՝ IC-XC: Դարձերեսին հայրապետական խաչ է, անկյուններում՝ IC-XC / NI-KA գրությամբ:

Այս դասը ներկայացված է միայն ֆ. Գրիերսոնի դասակարգման մեջ: Նա ենթադրում է, որ այն թողարկվել

է շուրջ 1075 թվականին, քանի որ ակնհայտ նմանություն ունի իրեն կայսր հոչակած Նիկեփորոս Բրիենսիոսի Փոլիսների հետ²⁴: Սակայն, ինչպես երևում է Ն դասի ներկայացված պատկերից, դրամի դիմերեսին կարդացվում է Նիկեփորոս անվան առաջին տառերը +NIKH.., հետևաբար այն անանուն Փոլիսների շարքի մեջ չենք դասում:

3. Բյուզանդական կայսրության 969–1092 թթ. թողարկած Փոլիսների շրջանառությունը Հայաստանում

Դեռևս IX դարից Բյուզանդիան փորձում էր նվաճել արարների տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանը, որը համարում էր կայսրության նախկին տարածք: Բյուզանդական դրամների շրջանառությունը Հայաստանում և հարևան երկրներում վերսկսվում է, երբ նորից մեծանում է Բյուզանդիայի դերակատարությունը տարածաշրջանում, և թուլանում է Արաբական խալիֆայության ազդեցությունը: Հայաստանի դրամական տնտեսության մեջ X դարի երկրորդ կեսին և XI դարում հիմնականում շրջանառվել են բյուզանդական ոսկե և պղնձե դրամները: Տեղային, սահմանափակ շրջանառություն ունեին նաև շեղադյան և կյուրիկյան դրամները:

23 Տե՛ս Grierson, նշվ. աշխ., (C. Kunz, Secondo Catalogo, 1885, No. 397, Pl. II. 15), էջ 705:

24 Տե՛ս Grierson, նշվ. աշխ., էջ 705:

969-1092 թթ. թողարկված ֆոլիսներ հայտնաբերվել են՝ ներկա Հայաստանի բոլոր մարզերից: Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող բյուզանդական պղնձե դրամների հավաքածուի մեջ ամենամեծ խումբն են կազմում Անիից հայտնաբերված դրամները, որոնք քաղաքի առօրյա առևտություն եղել են հիմնական դրամական միավորը X դարի վերջից մինչև XIII դարի կեսերը:

Միջնադարյան Հայաստանի մյուս խոշոր քաղաքը Դվինն էր, որը, գտնվելով առևտրական մայրուղու վրա, հանդիսանում էր միջազգային առևտրի և փոխանակության կարևոր կենտրոն²⁵. Դվինից հայտնաբերված ֆոլիսների քանակը կտրուկ զիջում է Ասիխն, թեև այս քաղաքներն իրարից շատ հեռու չեն գտնվում: Ասիխայտ է, որ Հայաստանի երկու խոշոր քաղաքները՝ Ասիխ և Դվինը, գտնվել են դրամաշրջանառության միանգամայն տարրեր ոլորտներում: Պատճառը քաղաքական բարոյ իրավիճակն էր, որում գտնվում էր Հայաստանն անանուն ֆոլիսների թողարկման և շրջանառության ժամանակահատվածում (X-XIII դդ.):

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը կարևոր նշանակություն ուներ Արևելքի և Արևմտացի միջև կատարվող առևտում, և այն նվաճելու համար XI դարում պայքար էր մզկում Բյուզանդիայի և քաղմարիվ մահմեդական իշխանությունների միջև: Մյուս կողմից, ավատական հարաբերությունների ծաղկման շրջանում հայ առանձին նախարարական տներ վարում էին կենտրոնախույս քաղաքականություն՝ նպաստելով Բագրատունյաց թագավորության քայլայմանը:

Բյուզանդիան, Հայաստանը նվաճելու համար գործի դնելով բոլոր հնարավոր միջոցները, համաձայն հայտնի կտակի, 1045 թ. ստացավ Բագրատունիների թագավորությունն Անի մայրաքաղաքով։ Այստեղ կայությունն իր դիրքերը պահեց մինչև 1064 թ., երբ Ալփ Արսլանը գրավեց քաղաքը։ Հաջորդ տարի՝ 1065-ին, Կարսի վերջին թագավոր Գագիկը, սելջուկների արշավանքներից երկյուղած, իր թագավորությունը հանձնեց և հեռացավ «ի Հռոմ» (Բյուզանդիայի տարածքը) ²⁶։

XI–XII դարերը կարելի է բնութագրել որպես Մեծ Հայքի քաղաքական անկման ժամանակաշրջան, սակայն, մյուս կողմից, այստեղ նկատվում է տնտեսական և մշակութային վերելք: Դա բացատրվում է քաղաքային կյանքի աշխուժացմամբ, որը նպաստեց ներքին շուկայի զարգացմանը²⁷: Հայաստանը շարունակում էր մնալ միջազգային առևտուրի կարևորագույն կենտրոն, որը ոչ միայն ապահովում էր տարանցիկ առևտուրը, այլև հանդիսանում էր բարձրարժեք ապրանքների ոչ պակաս սպառող, քան հարևան երկրները:

25 Տես Հ. Մանանյան, Երկեր, հան. Զ, Եր., 1985, էջ 80:

26 Տես՝ Մատթեոս Ունիայիցի, Ժամանակագրություն, թարգմ. և ծանոթագր. Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1991, էջ 162–65:

27 Տես Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները IX-XIII դդ., հան. 2, Եր., 1963:

դական անանուն և կայսեր անունով ֆոլիսները, տնտեսական անհրաժեշտության ուժով և պղնձե դրամների պահանջարկով պայմանավորված, շարունակում էին ներթափանցել Արևելք: Ալեքսիոս I-ի 1092 թ. դրամական բարեփոխումից հետո ավարտվեց անանուն ֆոլիսների թողարկումը, և փաստորեն դադարեց բյուզանդական պղնձե դրամների արտահոսքը կայսրության սահմաններից դուրս՝ դեպի սելջուկյան տարածքներ: XII դարում բյուզանդական ֆոլիսները շարունակեցին մնալ շրջանառության մեջ այն տարածաշրջանում, որտեղ բնակչությունն առավելապես քրիստոնյա էր, իսկ կառավարիչները՝ մահմետական: Սելջուկների օրոք վերաշրջանառված բյուզանդական դրամների մի մասի վրա կան արաբերենով, առանձին դեպքերում՝ հայերենով գրված մակադրոշմներ: Սելջուկների կողմից բյուզանդական պղնձե դրամների գործածման պատճառներից է ամրող Արևելքի դրամական տնտեսության մեջ ստեղծված ծանր իրավիճակը, որը հայտնի է **արծաթի ճգնաժամ** անվամբ: Անանուն ֆոլիսների ակտիվ շրջանառությանը նպաստում էր նաև այն, որ դրանց վրա կայսեր պատկերի փոխարեն Քրիստոս Ամենակալն էր, որն ընդունելի կերպար էր ոչ միայն քրիստոնեական բոլոր ուղղությունները դավանողների, այլև մահմետականների համար: Սելջուկները նպատակ ունեին դառնալ Բյուզանդիայի իրավահաջորդը դրամահարկային և տարածքային կառավարման քաղաքականության մեջ:

Այսպիսով, անանուն ֆոլիսները Հայաստանում առատորեն շրջանառվել են թե՛ բյուզանդացիների, թե՛ սելջուկների տիրապետության ժամանակ և առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցրել երկրի դրամական տնտեսության մեջ: Այս մասին են վկայում հնագիտական պեղումներից և պատահականորեն հայտնաբերված մեծաքանակ ֆոլիսները, որոնք, հանդիսանալով վստահելի սկզբնաբյուր, հարուստ նյութ են տվյալ ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, մշակութային ոլորտներն ուսումնասիրելու, ինչպես նաև միջնադարյան Հայաստանի դրամական տնտեսության մեջ դրանց ունեցած դերը և նշանակությունը բացահայտելու համար:

Հասմիկ Ա. Հովհաննիսյան – գիտական հետաքրքրություն-ների շրջանակն ընդգրկում է Բյուզանդիայի և Հայաստանի դրամական տնտեսությունը, միջնադարյան շրջանի հնագիտությունը, պատմությունը և մշակույթը: Ուսումնասիրվող թեման պարբերաբար ներկայացվում է գեկուցումներում և հրապարակումներում:

Summary

BYZANTINE ANONYMOUS FOLLES STRUCK FROM 969 TO 1092 AND THEIR CIRCULATION IN ARMENIA

Hasmik S. Hovhannisyan

An irregular group of copper coins (follis) was struck in Byzantine Empire between 969 and 1092. They are known in scientific literature as “Anonymous Folles”, on which the image and the name of the emperor were replaced by the bust of Jesus Christ. The obverses of all Anonymous Folles depict Christ and the reverses have Greek legend, different types of crosses or Virgin orans effigy.

The series started during the reign of John Zimisces (969–975) and continued until the monetary reform of Alexius I (1081–1118), in 1092. Simultaneously with the anonymous types, Constantine X (1059–1067) restarted the minting of folles that bear the image of the emperor.

Since the 19th century, the Anonymous Folles have been in the limelight of numismatists, who offered various modifications to its attribution and chronology. Their classification, chronology and the role in the economic life have been a subject of disputes among researchers up to present.

The Anonymous Folles are iconographically divided into classes in alphabetical sequence. The chronology of these classes has been difficult to establish. The research is partly based on overstruck coins in order to attribute each class to a particular emperor. Many Anonymous Folles were overstruck on older coins that were withdrawn from circulation, which helps to establish the chronological sequence of classes.

The copper coins of the Byzantine Empire were widespread in Armenia, the proof of which are the large amount of the folles found during archeological excavations and accidental finds. They contain precise data on the geography of the findings and their archeological milieu.

Anonymous Folles were in wide circulation in Armenia for a long time. Although the minting of these coins was stopped in Byzantium, their circulation continued in Armenia; even at the time when it was under Seljuk authority. These coins are a reliable source and rich material for the research on the economic, political, cultural and other spheres of that period.

Резюме

ВИЗАНТИЙСКИЕ АНОНИМНЫЕ ФОЛИСЫ, ЧЕКАНЕННЫЕ В 969–1092 ГГ. И ИХ ОБРАЩЕНИЕ В АРМЕНИИ

Асмик С. Ованнисян

В 969–1092 гг в Византийской империи была отчеканена нерегулярная серия медных монет (фолисы), которые в научной литературе известны как «анонимные» фолисы. На этих фолисах изображение и имя императора были заменены портретом Иисуса Христа. На аверсе всех анонимных фолисов изображен Христос, а на реверсе имеются греческая надпись, различные типы крестов или изображение Богородицы Оранты.

Серию начали чеканить в период правления Иоанна Цимисхия (969–976) и продолжилась до денежной реформы Алексия I (1081–1118) в 1092 году. Параллельно фолисам анонимного типа, Константин X (1059–1067) возобновил выпуск монет с портретом императора.

Классификация, хронология и роль анонимных фолисов в экономической жизни вызывают споры в среде исследователей до сих пор. Начиная с 19-го века, эти монеты оказались в центре внимания нумизматов, которые выдвинули разные модификации их атрибуций и хронологий.

Анонимные фолисы в алфавитном порядке разделены на классов, хронологию которых трудно установить. Чтобы правильно решить конкретно какому императору можно приписать выпуск каждого класса монет, нужно исследовать надчеканки этих монет. Многие анонимные фолисы были надчеканены на старых монетах, изъятые из обращения. Путем исследования этих монет можно установить хронологическую последовательность классов.

Медные монеты Византийской империи были широко распространены в Армении, доказательством чего является большое количество фолисов, найденных в Армении во время археологических раскопок и случайных находок. Они содержат точные данные о географическом месторасположении и археологической среде этих монет.

Анонимные фолисы продолжали находиться в широком обращении на территории Армении, даже когда выпуск этих монет в Византии была приостановлена. Фолисы являются достоверным источником для исследования экономических, политических, культурных и других сфер жизни в период средневековья.